

Versie 17 mei 2011

Te verschijnen in Noordbrabants Historisch Jaarboek 28 (2011)
en in kortere versie in het Historisch-Geografisch Tijdschrift 2011.

VIER GENERATIES DORPEN IN HET BRABANTSE ZAND

Dr. K.A.H.W. LEENDERS

INLEIDING	1
BRABANT IS EEN GEHUCHTENLAND	2
GEHUCHTEN VANAF HET EINDE VAN DE TWAALFDE EEUW	4
EERSTE DORPSKOMMEN: HANDELSOORDEN ÉN PIONNEN IN EEN STRATEGISCH SCHAAKSPEL	6
TWEDE GENERATIE DORPSKOMMEN: EXTERN GERICHTE ECONOMISCHE CENTRA	8
DERDE GENERATIE DORPSKOMMEN: RESULTAAT VAN LOKALE DEMOGRAFISCHE EN ECONOMISCHE GROEI	10
VIERDE GENERATIE DORPSKOMMEN: SCHUURKERKEN ALS NIEUWE KRISTALLISATIEKERN	14
CONCLUSIES	15
APPARAAT	16
<i>Literatuur waar naar verwezen wordt</i>	16
<i>Summary</i>	18

Inleiding

Op de Reuwendagen, het jaarlijkse congres van de Nederlandse archeologen dat in 2010 in Rotterdam gehouden werd, was één sessie gewijd aan 'Dorpsvorming in de middeleeuwen'. De centrale vraag van deze sessie was hoe binnen de archeologie en de historische geografie dorpen ten opzichte van gehuchten en steden onderscheiden kunnen worden. Meer aangescherpt ging het uiteraard om de vraag hoe in de archeologie dorpen herkend kunnen worden, en dus onderscheiden kunnen worden van steden, gehuchten en losse boerderijen of huizen. Daarbij was het ook de vraag in hoeverre het beeld in de verschillende delen van het land uiteenloopt. De nu volgende tekst is een ruime uitwerking van wat ik in Rotterdam maar heel kort en stellingsgewijs over Brabant kon vertellen.

Als historisch-geograaf richt ik mijn onderzoek vooral op het bij de archeologen wel bekende Maas-Demer-Scheldegebied, kortweg MDS-gebied. De genoemde rivieren begrenzen een geografisch blok van 125 km oost-west bij 80 km noord-zuid. Centraal in dat gebied ligt het Brabantse, deels Limburgse, zandgebied. De huidige grens tussen Nederland en België zigzagt door het gebied, maar heeft archeologisch uiteraard geen betekenis. Dat is het gebied waartoe ik me hier beperk.

Voor we dorpen van andere nederzettingvormen kunnen onderscheiden, moeten we eerst beslissen wat we in dit betoog onder 'dorp' willen verstaan. Dat is: een grotere, niet stedelijke, bewoningsagglomeratie met secundaire en tertiaire economische en maatschappelijke voorzieningen.

Er is nog een varkentje dat vooraf gewassen moet worden. Omdat het woord 'dorp' in het hier besproken gebied ook gebruikt wordt om de hele dorpsgemeenschap en de latere landelijke gemeente aan te duiden, gebruik ik voor 'grotere, niet stedelijke, bewoningsagglomeraties met secundaire en tertiaire economische en maatschappelijke voorzieningen' het woord dorpskom.

Brabant is een gehuchtenland

Onderwerp	aantal
Steeghs nederzettingen	2556
waarvan kommen	183
waarvan 1 & 2	195
rest geh & brtsch	2178
gemeenten	187
geh&brt / gem	11,8

Brabant is een gehuchtenland. De historisch-geograaf Arthur Steegh telde in zandig Noord-Brabant en noordelijk Nederlands Limburg van 1850 maar liefst 2556 nederzettingen.¹ Ieder van de 187 gemeenten had wel een kom en soms zelfs twee, maar er zijn er ook zonder, zodat we 183 kommen hebben. Van die kommen waren er 13 steden en stadjes. Verder telde Steegh 195 nederzettingen van één of twee huizen of hoeven. Zo houden we 2178 nederzettingen over die buurtschap of gehucht zijn: gemiddeld 11,8 per toenmalige gemeente.² Die midden-negentiende-eeuwse landelijke gemeenten komen min of meer overeen met de dorpsgemeenschappen van het Ancien Regime. Zo'n dorpsgemeenschap beschikte over akkers, hooilanden en heide. Dat noemen we het dorpsstoebehoren. In zo'n gemeenschap was er dus meestal één dorpskom en gemiddeld een dozijn gehuchten. Dat aantal kon overigens oplopen tot twee of drie dozijn!

Erfgrootte in Princenhage, 1832

Gebruik	Erfgrootte (m ²)
boer-3	16.100
boer-2	8.600
boer-1	5.100
boer-0	4.100
tuinder	6.800
arbeider	2.400
dorpshuis	1.500

Aanduiding bebouwing Princenhage ca 1500.

Boerderij	Dorpshuis
huysinge	huys
schuere	erve
hovinge	
erffnisse	
toebehoorten	toebehoorten
erve	erve

Wie beter naar die talrijke gehuchten kijkt, ziet dat er veel verschil in zit. De oude middeleeuwse gehuchten blijken vaak te bestaan uit boerderijen langs een straat, waarbij de afstand tussen de boerderijen vaak 100 meter of meer is.³ Er is dan geen sprake van komvorming. Nog meer detail kijkend wordt duidelijk waarom: iedere boerderij heeft een erf met toebehoren dat in de orde van een halve tot anderhalve hectare groot is. Dergelijke erven kunnen gewoon niet dicht opeen geschoven worden! Dat gaat wel met landarbeiderswoningen en dorpshuizen, en die staan inderdaad vaak op een kluitje.⁴

Al rond 1500 vinden we in de archiefteksten duidelijke aanwijzingen voor grote en kleine bebouwde erven. Er wordt - in Princenhage althans - duidelijk onderscheid gemaakt tussen "huysinge, schuere, hovinge ende erffnisse met hueren toebehoorten, metten erve daeraen liggende" en "huys ende erve met sijre toebehoorten, metten erve daeraen liggende". Kennelijk is dat het onderscheid tussen een boerderijcomplex en een gewoon huis, waarbij de boerderij standaard uit een woonstalhuis en een losse schuur bestond.⁵ Een boerderij zonder schuur werd zelfs onverpachtbaar geacht.⁶ In het tiende tot twaalfde-eeuwse Princenhage hadden de boerderijen overigens soms in plaats van een schuur een hooiberg met centrale paal of met vijf palen rondom.⁷

<Hoeve Goed van Campen te Prinsenbeek, ca 1927: typische boerennederzetting (boer-2)>

Bij de straat met boerderijen hoort vaak een akkergebied en een hooilandgebied, misschien zelfs een deel van de hei. Al die elementen dragen vaak de naam van het gehucht. Het gehucht Overa in Princenhage ligt aan de Overase Straat, heeft Overase Akkers en Overase Beemden, terwijl de Overase Heide verdween in het Mastbos dat in de zestiende eeuw aangelegd werd. De oude

¹ Steegh, A.W.A.Th., Lijst van nederzettingen met 12 kenmerken, opgemaakt bij de voorbereiding van een nooit afgegronden proefschrift. Ca. 1978. Steegh's opvattingen over de dorpsvorming in Zand-Brabant zijn verwoord en verbeeld in Steegh, *Dorpen in Brabant*, 17-27. Zie over Steegh onder andere: Leenders, 'Steegh'.

² Zonder de drie gemeenten met alleen een stad.

³ Smook, 'Bewoningspatroon', stelt vast dat een dergelijke afstand wel te gebruiken is om huizengroepen af te palen, maar dat de criteriumafstand in de loop van de tijd kleiner werd in samenhang met de toegenomen nederzettingdichtheid.

⁴ Leenders, 'De nederzettingen'.

⁵ Alle Princenhaagse vestbrieven van 11 december 1498 tot en met 20 april 1501 zijn hiervoor onderzocht. Dat leverde 64 vermeldingen op, waarvan er 54 in een van deze twee groepen vielen. Gemeentearchief Breda, Rechterlijk archief nr. 415.

⁶ Nationaal Archief Den Haag, Archief Raad van State (toegang 1.011.19) inv.nr. 2157: Beschrijvingen van Staten-hoeven, 1662. De hoeve van (Hooge)Loon kon in 1661 niet verpacht worden omdat er geen schuur bij staat. Die was afgebrand.

⁷ Meijlink en Lanzing, 'Middeleeuwen en Nieuwe Tijd', 321.

gehuchten worden ook wel als heerdgang aangeduid, een naam die verwijst naar het gezamenlijk weiden van het vee. Zo'n oud gehucht heeft dus een gehuchtstoebehoren en alles straalt uit dat die gehuchten hoofdzakelijk op landbouw gericht zijn. Ze waren ook een sociale eenheid en soms, misschien wel vaak, was de toegang tot de nederzetting met een hek (veken) afgesloten.

De gehuchten zijn dus geen nederzettingen die voldoen aan ons criterium voor de dorpskommen: 'grotere, niet stedelijke, bewoningsagglomeraties met secundaire en tertiaire economische en maatschappelijke voorzieningen.'

Gehuchten vanaf het einde van de twaalfde eeuw

De gehuchten zoals we die uit de late middeleeuwen en latere tijd kennen, vormden zich in Zand-Brabant vanaf het einde van de twaalfde eeuw. In mijn studiegebied in westelijk Noord-Brabant en noordelijk Antwerpen komen de eerste gehuchten in de bronnen pas voor vanaf 1165.⁸ Dorpsnamen komen daarentegen al voor in de vroegste oorkonden, die hier uit de dagen van Willibrord dateren. Aanvankelijk was er - zo blijkt uit talrijk archeologisch onderzoek - verspreide bewoning te midden van akkers. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw trad er blijkbaar een ingrijpende verandering op

Aspecten van de laat-middeleeuwse transitie in Zand-Brabant

- Boerderijen naar rand akkercomplex →gehuchten.
- Akkers nu onbewoond (ca 1800: open akker).
- Eventuele kerk+kerkhof blijft in die akker achter evenals padenpatroon.
- Bouwwijze boerderij: niet meer gebintstaanders in paalgaten, maar op poeren.
- Bouwwijze putten: geen boomputten maar uit planken en ander materiaal gebouwde putten.
- Introductie windmolens en grote watermolens.
- Introductie baksteen.
- Persoonlijke vrijmaking van de boer.
- De "heer" houdt enkele pachthoeven over: grote bedrijven (typische omvang: 40 hectare).
- Stichting van *nova oppida libera*: handelsplaatsen.
- Vorming handelsnetwerk gericht op steden.
- Introductie voedergewas in braakperiode.
- Het bos verdwijnt.
- Vooral hertogsdorpen: stichting van gemeeynten.

in Zand-Brabant die de laat middeleeuwse transitie genoemd wordt. Die transitie vinden we ook terug in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, die stelt dat het elfde- en twaalfde-eeuwse bewoningspatroon van verspreide boerderijen in de dertiende en veertiende eeuw veranderde in een patroon van geconcentreerde bewoning in dorpskommen en bijbehorende gehuchten.⁹ In feite gebeurde er veel meer, het gaat om een hele reeks al dan niet samenhangende veranderingen die opgesomd staan in het kader hiernaast. In hoeverre er werkelijk

samenhang tussen al deze veranderingen is, dan wel dat ze alleen maar toevallig in de zelfde streek en tijd optraden, is een onderzoeksprogramma op zich. Nu volstaat het om er op te wijzen dat de gehuchtvorming en vrijmaking van de akkers schijnt te passen in een groter complex van veranderingen.¹⁰

Omdat de akkergebieden vaak een afgeronde vorm hadden, ontstonden daartussen driehoekige restruimten die heel geschikt waren om de van de akker geschoven boerderijen op te vangen. Daardoor leidde de middeleeuwse transitie niet alleen tot linten van boerderijen langs de akkers, maar ook tot de vorming van min of meer driehoekige pleintjes met boerderijen, de zogenaamde Frankische Driehoeken die dus zes eeuwen of meer jonger zijn dan die fraaie benaming doet vermoeden!

<Nederzettingpatroon voor en na de transitie.>

Door de leegmaking van de akker werden dus gehuchten gevormd en geen dorpskommen. Die gehuchten vormden - net als de oude akkerbewoners - samen een sociaal-economische dorpsgemeenschap die toen nog lang geen rechtspersoon was of bestuurlijk orgaan had en al evenmin een dorpskom. Dat zijn ontwikkelingen van de late vijftiende eeuw.¹¹ Wel vormden ze samen een parochie. Bovendien werden al vroeg voor allerlei taken afzonderlijke groepjes beheerders gevormd: kerkmeesters voor de kerk, heimeesters voor de woeste gronden etc. De rechtspraak was in handen van lokale of regionale heren en die waren in staat om zo'n dorpsgemeenschap rechtens in twee te knippen. Dat fenomeen bestaat nog in Baarle-Nassau-Hertog.

De dorpsgemeenschappen beschikten als geheel over weer een extra dorpstoebehoren, waarvan het

⁸Leenders, *Turnhoutervoorde*, 157.

⁹Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (hoofdstuk 22, versie 1.0), 48.

¹⁰ Vangheluwe en Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie', gaven in 2008 nog een overzicht van deze problematiek, gecentreerd op Bergeijk. Zij wijzen erop dat de nadruk in de periode 1150 – 1350 vooral lag op maatschappelijke en ruimtelijke herstructurering, en in latere tijd meer op agrarische intensivering. Het gaat mij om die eerste periode.

¹¹Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*.

gebruik van de rest van de wildernis - buiten de door de gehuchten geclaimde delen - wel het belangrijkste onderdeel was. Ook de parochie en parochiekerk en zelfs de gemeenschapsnaam moeten als dorpstoebehoren gezien worden. Dat kan meteen verklaren waarom er zelden een gehucht is dat in de bronnen van vóór 1800 als naam de dorpsgemeenschapsnaam heeft.

Zo krijgen we een getrapt systeem van toebehorens:

1. Op het laagste niveau betreft dat het erf met gebouwen, moestuin, boomgaard, paardenweitje, bouwland, hooiland en eventuele privé-heide van de boer.
2. Op het tweede niveau vinden we het gehucht dat niet alleen bestaat uit een groep boeren met hun boerentoebehoren, maar dat daarboven een eigen toebehoren heeft: de centrale straat, een akkergebied, een hooilandgebied en soms een hoek van de hei.
3. Tenslotte is er de dorpsgemeenschap die opnieuw niet slechts bestaat uit een groep gehuchten met hun toebehorens, maar daarboven opnieuw een eigen toebehoren heeft, zoals parochie, kerk, de rest van de wildernis en ... een dorpskom.

Als er dorpskommen verschijnen, gaan de lieden die over het dorpstoebehoren gaan zich op den duur in die kom vestigen. Die kom is dan de vanzelfsprekende plek voor het raadhuis, dat daar overigens vaak pas tussen 1750 en 1850 gebouwd werd. In Eersel en Oisterwijk werden kapellen die in de kom stonden al na 1648 als raadhuis gebruikt. Hierdoor werd de dorpskom meer en meer geassocieerd met het beheer van de hele dorpsgemeenschap, waardoor uiteindelijk de dorpsgemeenschapsnaam ook tot dorpskomnaam kon worden.

Dorpskommen

Tot dusver zijn vooral gehuchten besproken omdat Zand-Brabant nu eenmaal vooral een zee van gehuchten was. Het wordt tijd om de eilanden in die zee, de dorpskommen, te bezoeken.

Ik meen vier perioden te zien waarin om evenveel verschillende redenen dorpskommen gevormd werden te midden van al die gehuchten.

1150 - 1250	de nova oppida libera
1250 - 1350	plaatsen met handelsprivileges
1350 - 1650	natuurlijke centrumvorming
1650 - 1800	bij schuurkerken

Eerste dorpskommen: handelsoorden én pionnen in een strategisch schaakspel

De eerste dorpskommen in Zand-Brabant zijn handelsoorden én pionnen in een strategisch schaakspel. We zien ze in de transitieperiode opduiken onder de naam *nova oppida libera*. Gezien de naam was het kennelijk de bedoeling dat dit steden en stadjes zouden worden, maar zo'n roemrijke toekomst was alleen voor 's-Hertogenbosch, Herentals, Breda en Bergen op Zoom, en in mindere mate Helmond, Eindhoven en Turnhout weggelegd. Deze plaatsen hoorden in 1374 tot de 25 meest stedelijke plaatsen van het hertogdom. De andere *nova oppida libera* bleven steken op een niveau dat beter als handelsdorp betiteld kan

Plaats	oppidum liberum	status 1374
's-Hertogenbosch	1185	stad (7)
Arendonk	1198-1211	klein dorp (-)
Bergen op Zoom	1198-1211	stad (14)
Breda	1198-1211	stad (13)
Herentals	1198-1211	stad (9)
Hoogstraten	1198-1211	groot dorp (37)
Oisterwijk	1198-1211	groot dorp (29)
Turnhout	1198-1211	stadje (23)
Geertruidenberg	1213	Stad
Eersel	1230-1235	klein dorp (-)
Eindhoven	1230-1235	stadje (19)
Helmond	1230-1235	stadje (18)
St.Oedenrode	1230-1235	groot dorp (30)
Oirschot	1230-1235	groot dorp (35)
Zand-Oerle	1230-1235	klein dorp (-)

worden, alhoewel Oisterwijk, St.-Oedenrode, Oirschot, Hoogstraten en Hilvarenbeek in 1374 toch nog tot de volgende 25 minder "stedelijke" plaatsen behoorden. De grens tussen stad en dorp was ook toen in de praktijk vaag.¹² Voor de goede orde moet erop gewezen worden dat in bovenstaande tabel géén nieuwe nederzettingstypologie beoogd wordt. De kolom 'status' heeft formeel alleen voor de steden (groot en klein) betekenis. Voor het overige heb ik slechts geprobeerd de, na wat rekenwerk aan Van Uytven's tabellen verkregen rangorde in woorden begrijpelijker te maken. Bovendien geldt die rangorde alleen voor 1374, niet voor eerdere of latere perioden. Eindhoven zou nu, in 2011, toch echt als zeer grote stad moeten gelden!

De *nova oppida libera* waren soms inderdaad geheel nieuwe nederzettingen, maar er zijn er ook heel wat die als een uitbreiding van een bestaande nederzetting opgezet waren. In Breda, Bergen op Zoom en Geertruidenberg werd misschien zelfs helemaal niets extra's gebouwd en volstond men met het geven van nieuwe rechten aan een oude gemeenschap.

<De systematische aanleg van Hoogstraten nabij slot Gelmel en Wortel.>

Hoogstraten is een mooi voorbeeld van een geheel nieuwe nederzetting die gesticht werd op een plek waar de middeleeuwse grote weg Antwerpen - Den Bosch samenviel met de weg Breda - Lier. Dat stuk weg werd verbreed tot de bekende "Vrijheid". Aan de westkant ervan kwamen boerderijen met brede lange kavels. Aan de oostkant werd een strook voor bijzondere doeleinden gereserveerd. Daar vinden we later stadhuis, kerk, begijnhof, scholen en woningen.

Oisterwijk lag ook aan die grote weg Antwerpen - Den Bosch. Daar werd de dekzandrug tussen de erg oude kerk met de rommelige bebouwing daarbij en het ook al oude burchterrein ingericht als ruim marktplein, met een dichte strak geordende bebouwing erlangs. Bij handel horen tal van andere functies, die hier zeker aanwezig geweest zullen zijn, zoals hoefsmid, karrenmakerijen, herbergen, geldwisselaars etc. De nieuwbouw in het al oude Oisterwijk lijkt geheel gericht op handel en verzorging. In het compleet nieuwe Hoogstraten werd duidelijk ook ruimte gemaakt voor boerderijen.

<Te Oisterwijk ligt de nieuwe markt-nederzetting op een dekzandrug ingeklemd tussen de oude nederzetting bij de kerk en de gronden die bij de burcht hoorden.>

¹²Van Uytven, 'Centrale plaatsen', tabel 1, bewerkt. Dit overzicht betreft alleen Brabant. Daarom bleef Geertruidenberg zonder rangnummer. Ook in Van Uytven, 'Les moyennes et petites villes'.

Een wat latere nieuwstichting is bijvoorbeeld Eindhoven dat een heus stadje werd. Maar eigenlijk was dat niet meer dan een dicht bebouwde straat, waar dan een stadswal- en gracht omheen gelegd was. Een dergelijke vorm zien we bij Zand-Oerle, maar dat plaatsje werd helemaal geen succes en kan zelfs amper een dorpskom genoemd worden. Iets dergelijks zien we in Arendonk. Eersel lag weer wel aan een grote verkeersweg: eerst Antwerpen - Roermond, later Breda - Maastricht. Daar zien we een ruim plein met dichte bebouwing. Maar deze nederzetting werd wel 900 meter ten westen van de oude dorpskerk gesticht!

<Zand-Oerle: 't wilde niet groeien...>

Deze eerste dorpskommen of mislukte stadjes werden vooral door de hertog van Brabant opgericht. Het waren pionnen in het strategisch schaakspel van de hertogelijke machtsontplooiing naar het noorden die in de jaren 1180 - 1235 plaatsvond. Het waren plekken waar aan de hertog getrouwe lieden woonden. Bovendien konden deze plaatsen, waarvan de inwoners persoonlijk vrij zouden zijn, mensen wegzuigen uit nabije ouderwetse onvrije domeinen van lokale heren die zich nog niet bij de hertog hadden aangesloten. In het geval Hoogstraten ging het om de heer van het kasteel Gelmel (nu het kasteel van Hoogstraten en gevangenis) met zijn kerk en dorp Wortel. Mogelijk om aan deze destructieve zuiging weerstand te bieden, heeft de heer van Breda zijn nederzettingen Breda en Bergen op Zoom ook tot *oppida libera* verheven. Het feit dat de hertog en de heer van Breda in 1212 onderling afspraken maakten over de verhuizing van mensen naar de hertogelijke nieuwe plaatsen, past daar dus goed bij. Breda en hertog stonden immers duidelijk aan dezelfde kant en het was niet de bedoeling dat het land van Breda leeggezogen zou worden. Zelfs de graaf van Holland meende niet te kunnen achterblijven: de aloude nederzetting Geertruidenberg kreeg in 1213 stadsrechten. Een nieuwe golf oppidastichtingen volgde rond 1232: Eindhoven, St. Oedenrode, Eersel, Zand-Oerle en Helmond.¹³

Te Oirschot, dat vanouds een eigen heer had, werd een hertogelijke vrijheid gesticht tussen 1232 - 1287, denkkelijk eerder vroeg in die periode dan laat. In 1268 zou de Petruskerk gereedgekomen zijn, op 120 meter van de twaalfde-eeuwse Maria-kerk, nu het Boterkerkje. Het lijkt een hertogelijke tegenzet tegen dat oude kerkje te zijn. Oirschot was de hoofdplaats van het kwartier Kempenland van de Meierij van 's-Hertogenbosch, maar de hertog moest nog lang de plaatselijke macht met de oude heren delen.

Deze politiek van *oppida libera* als pionnen in het machtsspel van de jaren 1180 - 1235 leidde dus - daar waar de stadsvorming niet doorzette - tot het ontstaan van de eerste dorpskommen waarin de handelsfunctie vaak evident is. En als er helemaal geen verkeer langs kwam, zoals in Zand-Oerle, ontstond er slechts een extra gehucht.

¹³Een belangrijke aanwijzing dat er vóór 1241 aan Helmond stadsrecht moet zijn verleend, is het oudste stadszegel aan en oorkonde uit 1241 hangt. Camps, *Oorkondenboek*, nr.192: 'SIGILLVM BVRGENCIVM ET OPIDI DE HELMONT' .

Tweede generatie dorpskommen: extern gerichte economische centra

Een tweede generatie dorpskommen ontstaat in de jaren 1250 - 1350, wanneer aan enkele van oorsprong agrarische nederzettingen economische voorrechten worden gegeven. Op dat ogenblik speelt de tegenstelling vrije - onvrije bevolking niet meer en is het gebied vast in hertogelijke hand zodat deze economische vrijheden niet meer gediend kunnen hebben om het Brabantse machtsgebied te vergroten. Wel worden ter verdediging van dat machtsgebied rond 1330 enkele bestaande jonge stadjes (Bergen op Zoom, Steenbergen, Breda, Geertruidenberg, Eindhoven (Herentals?)) voorzien van moderne bakstenen muren en poorten. Dat levert uiteraard geen nieuwe dorpskommen op, maar het geeft die stadjes wel meer het karakteristiek uiterlijk van een middeleeuwse stad en onderscheidt ze duidelijker van dorpskommen en gehuchten. Voorbeelden van tweede generatie dorpskommen zijn Steenbergen, Waalwijk en Hilvarenbeek.

Steenbergen is een buitenbeentje. De plaats ligt op een zandberg of donk in het veengebied van de Noordwesthoek en richtte zich helemaal op de zoutproductie en zouthandel. Een agrarische achtergrond was er amper. De plaats duikt in de bronnen op in 1266¹⁴ en in 1290 krijgen de inwoners toestemming hun *dorp* te ommuren, welk recht in 1319 en 1321 vernieuwd werd. Erg hard werd er kennelijk niet gebouwd aan die muur. In een oorkonde van hertog Jan III van Brabant van 28 januari 1331 is sprake van de 'poorters' en 'poort van Steenbergen'. Hij verleent daarin toestemming tot het houden van een jaarmarkt en aanleg van een haven. In 1337 is in een schepenbrief uit Steenbergen echter nog sprake van *den dorpe*. In 1345 schrijft men echter *ville seu opidi Steenbergensis*, zodat dan definitief sprake is van de stad Steenbergen. Tussen 1337 en 1345 zal Steenbergen formeel tot stad geworden zijn.¹⁵ Er zijn geen geschreven stadsrechten bewaard gebleven.

<Waalwijk in 1562.>

Waalwijk is een van de vele plaatsen in de Langstraat, maar een van de weinige die daar tot Brabant behoorden. Misschien juist daarom kreeg Waalwijk in 1303, kort nadat het door de Hollanders platgebrand was, van de hertog een pakket economische voorrechten en ook het stadsrecht van 's-Hertogenbosch en Leuven, zodat het tot economisch centrum op de landweg Geertruidenberg - Den Bosch kon worden.¹⁶ Ook in 1303 gaf de hertog het recht om drie jaarmarkten te houden. Een van die jaarmarkten werd afgenomen van Gansoyen aan de Maas, pal ten noorden van Waalwijk.¹⁷ Waalwijk heeft topografisch nooit stedelijke kenmerken verkregen. Er kwamen geen wallen of muren en de nederzetting bleef sprekend lijken op de andere Langstraatdorpen: een weg met huizen en boerderijen erlangs. Pas in 1533 werd de hoofdstraat bestraat. Wel nam Waalwijk in 1355 en 1372 deel aan het Brabantse verbond van steden en vrijheden. In 1422 was dat niet meer het geval.¹⁸

<De dorpskom van Hilvarenbeek in 1893.>

In Hilvarenbeek is 'De Vrijheid' de naam van de dorpskom. De naam verwijst naar het feit dat gedurende de periode 1300 - 1795 de inwoners van die nederzetting bepaalde rechten genoten, die voor de andere inwoners van Hilvarenbeek niet weggelegd waren.

De Vrijheid vond een plek op een driehoekig terrein tussen twee beekjes. Helemaal in de oostelijke punt staat de veel oudere kapittelkerk. Op het bredere deel ten westen van de kerk is een ruim plein van 150 bij 70 meter dat met woningen en werkplaatsen ombouwd was: de Vrijthof. In 1696 werd het plein met bomen beplant. De Vrijthof ligt op een oude noord-zuid heerbaan die mogelijk de oudere hertogelijke vrijheden Turnhout, Arendonk en Oisterwijk (alle gesticht kort voor 1212) verbond. In later tijd werd deze baan onderdeel van de verbinding van Breda via Rovert naar Bladel, Lommel en verder naar Keulen.¹⁹ De Vrijthof was omringd door een groot openakkergebied. Mogelijk gaan daaronder vroege nederzettingen schuil waar de kerk dan in eerste instantie bij hoorde.

De Vrijheid was met vier hekken van de buitenwereld afgesloten. Binnen de Vrijheid woonden handelaren, ambachtslieden (vooral uit de textielsector) en andere lieden die geen boer waren. Een statuut van "poorter" hadden zij echter niet. Hier stonden het lakenhuis en de kapittelkerk met de

¹⁴Dillo en Van Syghel, *Oorkondenboek*, nr. 1066.

¹⁵Bezemer, *Oude rechten*, 37 - 46. Jacobs, 'Heerlijke stad', 109.

¹⁶Camps, *Oorkondenboek*, nr. 658; Rosendaal, 'Heren', 34.

¹⁷Rosendaal, 'Heren', 33. De eerste oorkonde Camps, *Oorkondenboek*, nr. 658; de tweede een kennelijk later gevonden tekst, met als regest: "1303 december 17. Jan II, hertog van Brabant, staat de lieden van Waalwijk toe drie jaarmarkten te houden, respectievelijk op Woensdag voor Pinksteren, op Woensdag voor Mariahemelvaart en op Donderdag na H. Remigius, waarbij de laatste de verplaatste jaarmarkt van Oijen naar Waalwijk is." Brabant Historisch Informatie Centrum Den Bosch, Collectie Van Leefdael, inv.nr. 6, band E, fol. 506r.

¹⁸Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 34; Coopmans, 'Het openbaar bestuur', 6-12.

¹⁹Adriaenssen, 'Esbeek'; Van Helvoirt, 'Esbeekse haardgangen', 94.

school, twee Latijnse scholen en woningen voor de kanunniken waaronder het al in 1310 genoemde "Oude Huis".²⁰ Blijkbaar stond dit huis er al voordat de Vrijheid gevormd werd. Er was geen begijnhof en het in 1452 gestichte gasthuis stond één kilometer buiten de Vrijheid.²¹ De inwoners van de Vrijheid hoefden niet mee te werken aan het onderhoud van de wegen in de omgeving. Er werd regelmatig markt gehouden en de marktkooplui waren dan binnen de Vrijheid gevrijwaard van arrestatie (bijv. wegens handelsschulden).

Het is onduidelijk wanneer Hilvarenbeek vrijheidsrechten kreeg. Volgens Van Asseldonk gebeurde dat vóór 1340 en als Gramaye gelijk heeft onder hertog Jan I (1267 - 1294).²² Het eerste schependomszegel dateert uit de jaren 1328-1333.²³ Hoe de stichting van een vrijheid in Hilvarenbeek past in de vorming van de onverdeelde tweeherigheid aldaar is niet duidelijk, maar de Vrijheid is wel duidelijk jonger dan het kapittel in de Sint-Petrus-Bandenkerk. Misschien heeft de vorming van de Vrijheid iets te maken met de introductie van de naam Hilvarenbeek voor Beek in 1304, terwijl die introductie weer verband kan houden met het verwerven van relieken van de heilige "Hildewaris" door de kapittelkerk.²⁴

Het is net alsof de heer van Boxtel ook zo'n nieuwe marktnederzetting heeft aangelegd, maar het is moeilijk deze ingreep te dateren. Misschien was dat ook rond 1300.

De marktnederzetting werd aangelegd op een oude akker tussen de burchtheuvel en de doorgaande weg, de Rechte Straat. De nieuwe nederzetting werd zelfs omgracht. Vermoedelijk werd de oude burchtkapel tot parochiekerk en zelfs kapittelkerk. Later werd de nederzetting uitgebreid langs de doorgaande weg en tenslotte zelfs ten zuiden daarvan.²⁵

< Boxtel-Binnen: ontwikkeling in de 13^e eeuw.>

²⁰Camps, *Oorkondenboek*, nr. 810.

²¹In het gehucht Spul. Frenken, *Documenten*, 40.

²²Adriaenssen, 'Esbeek'; Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 95, 551.

²³1336: Erens en Koyen, *De oorkonden*, nr. 808. Bannenberg, 'De schependomszegels': *sigillum scabinorum de Beke quod dicitur Hilwarenbeke* vertoont naast het hertogelijk wapen en een beekje het wapen van Van Leefdaal die Hilvarenbeek verwierf in 1328 en overleed in 1333.

²⁴Camps, *Oorkondenboek*, nrs. 660, 661, 667.

²⁵Leenders, 'Concurrentie of navolging?'; Dijstelbloem en Van der Eeden, *Een motte*.

Derde generatie dorpskommen: resultaat van lokale demografische en economische groei

De derde generatie dorpskommen ontstond niet uit bewuste stichting, maar door de geleidelijke groei van de bevolking, de toename van het ontgonnen gebied en de vergroting van de economische kracht van de gehuchtenzwermen die vanouds al een dorpsgemeenschap vormden.

In de veertiende en vijftiende eeuw bevonden zich onder de bevolking van de gehuchten zo hier en daar ook boeren die een of ander ambacht als nevenberoep hadden. Misschien werd het voor hen door de groei van de gemeenschap mogelijk om zich geheel aan dat ambacht te wijden, waarna het ook niet meer nodig en handig was om verspreid op de gehuchten te blijven wonen. Een centrale vestigingsplek was voor deze mensen veel aantrekkelijker. Misschien zit hierin een van de krachten die tot het ontstaan van de dorpskommen van de derde generatie leidden.

Waar tussen al die gehuchten kwam dan die nieuwe dorpskom? De kerk was uiteraard een voor de hand liggende plaats, want daar kwam iedereen toch regelmatig naar toe. In dat geval keerde men eigenlijk terug naar de oude woonplaats! Ook een traditionele gerechtsplaats zoals een Heilige Boom, dorpslinde of plek waar een fysieke schepenbank stond, zou een aanknopingspunt kunnen zijn, evenals een plek waar men verkopeningen en verhuringen placht te doen, of een knooppunt van doorgaande wegen.

De aanwezigheid van mensen die naast het agrarisch bedrijf ook nog wat bijzonders deden, kan door analyse van vroege lijsten van personen aangetoond worden. Ik deed dit voor de Meierij aan de hand van het hertogelijk cijnsboek voor de Meierij van 's-Hertogenbosch, dat van 1340 tot 1351 gebruikt werd²⁶ en voor Oosterhout met het cijnsboek van de heren van Oosterhout uit 1435.²⁷ Een dergelijke analyse zou ook nog eens van het goederenregister uit 1359 van Bergen op Zoom²⁸ gemaakt kunnen worden, maar de uitkomsten van de nu uitgevoerde twee analyses lijken me ruwweg zo overeenkomstig, dat het fenomeen van de aanwezigheid van bijzondere beroepen op de dorpen wel als algemeen geldend beschouwd kan worden.

Groep	beroepen	aantal
voeding	11	75
textiel	8	52
service	9	38
ijzer	6	34
houtbewerking	8	31
ambten	7	28
huiden	3	10
handel	2	5
licht	1	1
pottenbakker	1	1
Totaal	56	275

Het cijnsboek voor de Meierij dat van 1340 tot 1351 gebruikt werd, is nagelopen op persoonsnamen die duiden op - wellicht door een eerdere generatie - uitgeoefende beroepen, en op rechtstreekse beroepsaanduidingen. De stad 's-Hertogenbosch is hier niet in opgenomen en het betreft alleen de plaatsen waar de hertog zelf cijns hief. De aangetroffen beroepsuitoefenaren werden in ieder geval per cijnsdorp gelokaliseerd en soms zelfs nader per gehucht. In totaal werden er 56 verschillende beroepen vermeld, waarbij die op het gebied van voeding en textiel duidelijk de grootste groepen waren. De gegevens betreffen 40 cijnsdorpen. In Oirschot, Eersel, Eindhoven en Oisterwijk werden 17 tot 19

verschillende beroepen opgemerkt. Niet toevallig zijn dit vrijheden met dertiende-eeuwse dorpskommen. De helft van de cijnsdorpen kwam echter niet verder dan hooguit 5 verschillende beroepen.

Ook de boeren van Oosterhout konden voor allerlei speciale werkzaamheden de hulp inroepen van tal van mensen die een bijzonder beroep hadden, of zo'n beroep als bijbaantje uitoefenden. Het graan dat de boer produceerde, ging uiteraard naar de molenaar en het meel naar de bakker of naar de brouwer. Als er wat verbouwd moest worden, kon hij terecht bij een timmerman en een metselaar. Als hij zijn beperkte meubilair (bed, kast, kist, tafel, stoelen) niet zelf in elkaar wilde knutselen, ging hij naar de schrijnmaker. Nieuwe hoefijzers en andere ijzerwaren? Daarvoor was er de smid en voor ander schoeisel dan de voorlopers van de klomp kon men terecht bij de schoenmaker. De brouwer zal wel een goede klant geweest zijn bij de ketelmaker en de kuipenmaker. Aan de Heuvel woonde de

²⁶Uit Van Asseldonk, *Tienduizend bunders*; gericht op "beroepen". Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, archief van de Rekenkamer nr. 45038 (ao 1340-1351)

²⁷Leenders, 'Economie', 100 - 101.

²⁸Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, nr. 597.

familie Berbiere, zodat we ook op een kapper mogen rekenen. Daar was ook een herberg en misschien zelfs al een kegelbaan. Op het kasteel werd de glasmaker ieder jaar ontboden om het glas-in-lood te repareren.

Kennelijk was er ook enige textielnijverheid, want we vinden een wever, een volder en een snijder. Het is goed mogelijk dat hun productie alleen bestemd was voor de lokale markt en dat het niet ging om de productie van wollen lakens voor de 'export'. De Oosterhoutse vliet bracht rond 1422 jaarlijks tachtig ellen linnen lakens op: er was dus een behoorlijke productie van linnen lakens die mogelijk wél voor de export bestemd waren. In de bestuurlijke sfeer zien we nog een meier en een ambtelijk schrijver die mogelijk zijn werk deed bij het licht van kaarsen, want er was ook een kaarsenmaker. Elektrisch licht was er niet en olielampjes en kaarsen moesten na zonsondergang voor licht zorgen.

<De twee centra van Oosterhout. De omgeving van de kerk en die van de Heuvel met de linde.>

De meesten van deze mensen woonden verspreid over Oosterhout. Een duidelijke kom was toen nog niet herkenbaar in het 10 kilometer lange bewoningslint van Oosterhout. Later ontstond daar dan toch een verdichting van de bebouwing rond de twee oude foci van Oosterhout: de omgeving van de kerk en de linde op de Heuvel. Dat centrale gebied, waar de markten waren, het bestuur zetelde, de kerk was en vanaf 1650 zelfs de wegen bestraat werden, werd meestal Middelwijk genoemd, een naam die overigens ook gebruikt werd voor een heel groot gebied in het midden van de gemeente Oosterhout. Nadat in het midden van de zestiende eeuw aan de noordkant van de kom een industrieel centrum met potten- en steenbakkers ontstaan was, kon dit centrum bogen op een speciale op export gerichte economische functie die ook drukte in de haven bracht. Die haven werd een schakel in het verkeer tussen Holland en Turnhout en verder.²⁹

In Princenhage ontstond pas vanaf 1500 een dorpskom bij de kerk die tot dan eenzaam in zijn Kerkakker gestaan had. Die nieuwe nederzetting had aanvankelijk géén naam: de huizen werden voor, achter of naast de Haagkerk gesitueerd. De pastoor woonde 'achter de kerk', maar dat bleek op 600 meter afstand te zijn! Rond 1600 krijgt die nederzetting dan de naam "Kerk" en pas in 1750 verschijnt hier de naam "Dorp".³⁰ In 1620 werden er 26 woningen geteld, dat is 9% van heel Princenhage. De nederzetting bij de kerk was toen de vierde in grootte, drie maal zo groot als het kleinste gehucht. In 1750 was het aantal huizen er opgelopen tot 139 of 23%. De nederzetting bij de kerk was toen ruim tweemaal zo groot als de tweede nederzetting: Beek en Moleneind. In 1832 telde Princenhage-dorp 196 woningen of nog steeds 23% van het totaal. Nu was het twintig maal zo groot als het kleinste gehucht. De Beek (nu Prinsenbeek) was half zo groot. De dorpskom ontstond in Princenhage dus rond 1500, groeide vermoedelijk tot 1640 traag, maar maakte dan tot 1750 een groeispurt door tot evidente hoofd-nederzetting van Princenhage, met De Beek (nu Prinsenbeek) als secundaire dorpskom. Dat onderscheid is ook te zien aan de in deze kommen aanwezige beroepsuitoefenaren. In Princenhage kon men in de jaren 1810-1830 winkelen tot bij vier gelijke beroepen, op De Beek hooguit bij twee. Bovendien kwamen in Princenhage-dorp ook heel bijzondere beroepen voor, op De Beek was daarvan geen sprake.³¹

Het fenomeen van late dorpskomvorming binnen aloude boerengemeenschappen deed zich op veel meer plaatsen voor. Het hangt wellicht samen met het verwerven van een marktrecht, zoals dat in Brecht mogelijk het geval was. De nederzetting bij de kerk van Brecht heeft een complexe structuur. De Sint Michielskerk stond lange tijd vrij eenzaam in de akker. Tot voor enkele decennia begonnen de landerijen nog direct achter de kerk. Ten westen van de kerk ligt de straat De Biest, welke in de vijftiende tot achttiende eeuw enige bebouwing kende. Ten zuiden van de kerk ligt de Plaatse, waaraan tussen 1400 en 1440 een dertigtal huizen (niet: boerderijen, gezien de kleine oppervlakte van de percelen) gebouwd werd. Het plein De Plaatse was in 1403 nog het leen van één persoon. In 1440 werd dit leen echter gehouden door de gezamenlijke geburen, wier huizen ook haast alle leen waren. Van die huislenen werden er in 1403 slechts enkele vermeld in een toch uitvoerig leenboek. Als het juist is dat de Plaatse in de jaren 1400 - 1440 bebouwd werd, dan valt die bedrijvigheid samen met de bouw van de huidige kerk (vanaf 1422) en toren (vanaf 1426), en ging ze vooraf aan de verwerving van een weekmarkt (1446). De lijst van omwonenden van de Plaatse uit 1440 laat zien dat er nogal wat herbergnamen voorkomen (Zwaantje, Moriaan, De Sterre), er was een brouwerij, er woonden mensen die De Vetter, Schoenmakers, Cupers en De Volder heten, er woont een schrijnwerker, de rentmeester van een van de dorpsheeren en een van de smalheren. Veel huizen hadden een naam. Kortom, de plaatse was niet zomaar een groepje boerderijen.

²⁹Leenders, 'Economie', 100 - 101.

³⁰Gemeentearchief Breda, Rechterlijk archief 415 op meerdere plaatsen; Archief dorpsbestuur Princenhage 924 - 925 = Inventaris Sterkens I-42: hoofdgeldgemaal cohier van 1750 spreekt van "Dorp".

³¹Leenders, 'De nederzettingen'.

<Brecht: Biest, kerk, Plaatse en het Goed van Brecht.>

Ten zuiden van de Plaatse sluit het Laar aan, een in de achttiende eeuw druk bebouwde strook die voordien een brede weg of strook gemene grond lijkt te zijn geweest. In de kom van Brecht vinden we dus voor drie afzonderlijke eenheden de namen terug die in de Kempen zo vaak voor het dorpsplein gebruikt werden: plaatse, biest, laar. Dit geheel werd, met de ruime omgeving, aangeduid als het gehucht Kerkhoven. De dorpskom van Brecht werd pas vanaf 1843 (ambtshalve?) kortweg " 't Dorp" genoemd.³²

<Sint-Lenaarts in 1654: het plein met bomen tussen de kerk en de grote weg Antwerpen – Den Bosch.>

In Brecht staat in het gehucht Houthoven de Sint Leonarduskerk. Tot in de negentiende eeuw was dat formeel een kapel van de parochie Brecht, maar al in 1262 kreeg deze een eigen koster en kapelaan.³³ Een drukke bedevaart maakte dat hier een forse kerk verrees. Deze kerk stond in de open hoevenzwerf van Houthoven, zonder enige verdichting van de bebouwing nabij. Tussen de kerk en de middeleeuwse grote weg van Antwerpen over Hoogstraten naar 's-Hertogenbosch, lag het Sint Lenaertsvelt. Dit veld en een uitgestrekte hoeve waren in handen van het Faconsklooster te Antwerpen. Omstreeks 1500 werd het Sint Lenaertsvelt beschreven als een terrein 'daer de eijke op staen neffens de pat naer Varenbrake', en als 'een velt daer de eijke op staen rond de kerk' en ook 'daer de cramen op staen'.³⁴ De ligging van het veld aan de grote weg is inderdaad gunstig voor het houden van markten. Van de Turnhoutse tijkwevers is bekend dat ze te Sint-Lenaarts markt hielden en nu weten we dus precies wáár dat gebeurde. Een kaart uit 1654 laat zien dat er nog geen sprake is van een bebouwingsconcentratie bij de kerk. Eerder al werd één huis gesitueerd aan de kerkmuur, alle andere stonden verspreid in Houthoven. Op de kaart van de Graaf van Ferraris, ca 1775, zien we bij de kerk enkele huizen afgebeeld. Het veld is echter nog een onbebouwde ruimte. Heel anders is het beeld op de kadastrale overzichtskaart van 1852. Op het Sint Lenaertsveld zijn twee wegen verschenen, die aan weerszijden bebouwd zijn. Tussen kerk en hoofdweg ligt er nu een dorpskom! Deze plotse bouwactiviteit rond 1800 doet vermoeden dat het bezit van het Faconsklooster, nadat het als "zwart goed" door de staat genaast was, in handen van een bouwspeculant is geraakt die heeft ingespeeld op een sluimerende behoefte hier een dorpskom te vormen. Sint Lenaarts is een voorbeeld van een gemeenschap die al erg oud is (van voor 1262), die zich al rond 1500 afzette tegen zijn burens en een onbebouwd marktplein kende, en toch pas rond 1800 een dorpskom ontwikkelde.³⁵

Geldrop was tot 1462 een Gelderse plaats. De kadastrale kaart van 1830 toont hier een complexe dorpskom, met een kasteel, een Heuvel voor de handel en een tweede centrum rond de kerk. Volgens Coenen ontstond deze dorpskom uit twee oude gehuchten, Grote Heuvel en Kleine Heuvel. Beide zijn verbonden door de Langestraat en verder liepen er bebouwde straten naar de watermolen, naar het molenwiel en naar de kerk. Coenen meent dat dat alles aangelegd is, maar noemt voor die gedachte geen bronnen. De oude burcht lag op 300 meter ten zuidzuidoosten van de nieuwe die in 1403 voor het eerst genoemd werd en pal naast de dorpskom stond. Coenen schrijft dat er rond 1500 in Geldrop veel schoenmakers woonden en dat deze plaats na 1600 vooral een textieldorp was.³⁶

Ook Valkenswaard heeft een complexe dorpskom met een groot plein en een wat terzijde gelegen kerk. Bots en Mélotte schetsen een oorsprong uit twee driehoekige pleinen: de Plaetse, vanouds bebouwd aan west- en zuidzijde; en een aan het begin van de Kromstraat, tweezijdig bebouwd. Door gunstige ligging aan verbindingswegen naar andere dorpen profiteerde deze plek volgens hem beter dan de andere gehuchten van de economische ontwikkelingen van de veertiende en vijftiende eeuw. Zo zijn die twee gehuchten het centrum van Valkenswaard geworden. In de vijftiende eeuw werd dat al Het Dorp genoemd. Op de Plaetse werd veemarkt gehouden, maar sinds wanneer wordt door Bots en Mélotte niet vermeld. Vanwege die markt werd de Plaetse al vóór 1600 oostwaarts vergroot.³⁷

In Oosterhout, Brecht, Geldrop en Valkenswaard is de complexe en uitgebreide dorpskom die we rond

³²Leenders, *Een verkenning*; Van den Eeckhaut, 'Toponymie van Brecht'.

³³De Ridder, 'Documents'.

³⁴Algemeen Rijksarchief Brussel, Fonds Lalaing, nr. 1191, fol. 2v,3r,14v,15r (anno 1500).

³⁵Leenders, 'Sint-Lenaarts'.

³⁶Coenen, *Geldrop*.

³⁷Bots en Mélotte, *Valkenswaard*.

1800 aantreffen dus gevormd uit een samensmelten van enkele oudere gehuchten of functionele centra. In Princenhage werd de eenzaam in de akker achtergebleven kerk vanaf 1500 opnieuw omgeven door een nederzetting, maar in Sint-Lenaarts gebeurde dat pas rond 1800. Er zullen nog wel andere varianten geweest zijn.

Vierde generatie dorpskommen: schuurkerken als nieuwe kristallisatiekern

Na 1672 blijken de nieuw opgerichte schuurkerken kristallisatiekernen voor nieuwe dorpen te zijn.

De opvattingen over godsdienstvrijheid in de Republiek der Verenigde Nederlanden waren misschien vergeleken met wat elders toen in Europa gebruikelijk was erg 'vrij', maar in onze moderne ogen haperde er toch wel heel wat aan die vrijheid. Alleen de leden van de enige als juist ervaren kerk, de gereformeerde, hadden werkelijk alle mogelijkheden voor het uitoefenen van hun geloof en het betrekken van overheidsbaantjes. De katholieken in Staats-Brabant moesten na 1648 in het verborgene hun kerkdiensten houden en ze waren van alle overheidsfuncties uitgesloten. Na 1672 werd het mogelijk om in het opene een schuurkerk te hebben en gebruiken. De oude parochiekerk werd toen al een tijdje gebruikt door de vaak erg kleine protestantse gemeenschap en daarvoor was dat oude gebouw veel te groot. Het verval zette in en bij die gebouwen had de katholieke gemeenschap verder niets te zoeken dan de graven van haar overledenen.

De schuurkerk kon onder deze omstandigheden kristallisatiekern worden voor een nieuwe dorpskom, zeker als ze na 1800 in gebruik bleef en door een echte kerk vervangen werd. Zo konden dorpskommen ontstaan op forse afstand van de oude kerk of wat daar van over was, ergens in de akker. In Gemonde gebeurde dat op 750 meter afstand, in Haaren bedraagt die afstand één kilometer, in Klein Zundert en ook in Heeze zelfs ruim anderhalve kilometer. In Heeze kwam de kom in het oude gehucht Eimerik.

<De wandelende dorpskomnaam "Heeze", 1794 – 2010.>

In Heeze zien we bovendien nog een storend fenomeen voor wie op zoek is naar de oude dorpskom: het toekennen van de gemeentenaam aan de dorpskom door cartografen die bovendien zo'n naam over de kaart laten wandelen. De nieuwe dorpskom in Eimerik kreeg zo op den duur de naam Heeze. Verhees zette de naam Heeze op zijn Meerijkaart van 1794 nog bij de oude kerk. Op het kadastrale minuutplan van ca 1828 staat bij die kerk: "Kerkhof gehucht", terwijl Eimerik gewoon Eimerik heet en een al druk bebouwde Eimerikse Straat heeft. De militairen die in 1837 de topografische kaart opnemen, zetten bij de oude kerk de naam Kerkhof, en op de grote openakker van Eimerik de gemeentenaam "Heeze". Op de gegraveerde kaart van 1881 is die naam dicht naar de kerk op Eimerik geschoven om op de kaart van 1930 zelfs tussen die kerk en het kasteel te belanden. Daar, net naast de nu grote dorpskom, staat die naam ook in 2011 nog op de topografische kaart. De oude gehuchtnaam leeft alleen nog voort in de naam Emmerikse Straat voor een klein stukje van die ooit zo lange gehuchtstraat. Hier in Heeze zien we mooi hoe bij de schuurkerk een nieuwe dorpskom ontstaat waaraan rond 1900 de gemeentenaam als dorpsnaam gegeven werd, waarbij de oude gehuchtnaam haast geheel uit beeld verdwijnt.

Gemonde is een interessant geval omdat de plaats van de oudste parochiekerk er tot 1996 een knikpunt in de gemeentegrens en daarvoor dorpsgrens tussen Boxtel en Sint-Michielsgestel markeerde. Die heel oude parochiekerk werd dus NIET het centrum van een dorpsgemeenschap of later een gemeente! Bij de kerkruïne, nu een met oude stenen opgemetselde kapel, ligt één boerderij. De omgeving was tot voor kort een fraaie open akker die nu ontsierd wordt door boomkwekerijen. Het gaat hier om een zeer oude nederzetting en een parochie die delen van de dorpsgebieden van Schijndel, St.-Oedenrode, Boxtel en St.-Michielsgestel besloeg. Aan de Gemondse Straat, de latere gehuchtstraat van Gemonde, stonden slechts enkele boerderijen. Daar werd de schuurkerk echter niet gebouwd: die kwam in 1674 iets zuidelijker, pal aan de dorpsgrens. Daar ontstond een kleine nederzetting die in eerste instantie "Kerkeind" ging heten. Het huidige dorp Gemonde is vooral na de Eerste Wereldoorlog gegroeid uit dit gehucht Kerkeind, waar de schuurkerk in 1824 vervangen werd door een eerste echte kerk en in 1924 door de huidige.³⁸ Het wegenpatroon verraadt hier een wegenwaaier (nu dorpsplein) op de grens van de oudste akkers en de wildernis. Hier en langs de Boomstraat naar het zuiden heeft zich vermoedelijk een bescheiden nieuwe nederzetting gevormd toen in de dertiende eeuw het openakkercomplex ontstond ter plaatse van het oudste Gemonde.

³⁸Klomp, *Gemonde*.

Conclusies

Op moderne kaarten zien we een flinke dorpskom die een naam draagt die gelijk is aan de (voormalige) gemeentenaam. Dat geeft al snel het idee dat dit de uitgegroeide oorspronkelijke nederzetting is. Op de Brabantse zandgronden is dat echter helemaal niet zo simpel.

De naam van de dorpskom is vaak een negentiende-eeuwse toekenning van de gemeentenaam aan de toen grootste nederzetting in de gemeente. In de late middeleeuwen is er in de regel helemaal geen nederzetting die de naam van de dorpsgemeenschap draagt! Er is dan misschien wel een dorpskom, maar die heet anders of is zelfs nog naamloos.

De dorpskom-met-gemeentenaam is in veel gevallen een relatief jonge nederzetting. Er zijn negentiende-eeuwse dorpskommen, er zijn er die na 1672 bij een schuurkerk gevormd zijn, er zijn er die in de vijftiende eeuw gevormd zijn, al dan niet bij een eenzaam in de akker achtergebleven kerk. Eerder dan de vijftiende eeuw zijn er alleen dorpskommen in de mislukte stadjes, in "vrijheden" en nog enkele plaatsen die zich de gedaante van een dergelijk vrijheid aanmaten. In de andere dorpsgemeenschappen waren er alleen boerengehuchten. In één geval komt dat zelfs in de negentiende-eeuwse gemeentenaam tot uiting: "Zes Gehuchten". De gehuchten bestonden uit ruim uiteen gelegen boerderijen, dicht op elkaar gepakte landarbeiderswoningen of een combinatie van deze twee. Echte komvorming zal er niet geweest zijn.

Die gehuchten zijn vanaf de late twaalfde eeuw gevormd in het proces van de grote laatmiddeleeuwse transitie. Voordien woonde en werkte men op de akker, vaak binnen het regime van een groter of kleiner domein. In die tijd waren er in deze streek zo ver we weten geen dorpskommen.

Waarom herkent de archeoloog een dorpskom, een 'grotere, niet stedelijke, bewoningsagglomeratie met secundaire en tertiaire economische en maatschappelijke voorzieningen'? Hoe onderscheidt hij die van een gehucht? In een dorpskom zal een compacte bebouwing opvallen met huizen die niet op een ruim boerenerf staan, maar op een relatief krap perceel. Daardoor passen er ook meer op een kleine oppervlakte. Omdat de dorpskommen kennelijk pas gevormd werden in en vooral na de laatmiddeleeuwse transitie, zullen er geen paalgaten zijn want dan staan de gebinten op poeren. De archeoloog moet het dus hebben van putten en misschien uitgegraven kelders. Omdat zich in dorpskommen ambachtslieden verzamelden, moet uitgekeken worden naar hun afval, looiputten, oventjes. Een plein met waterpoel kan misschien moeilijk opgegraven worden, maar als dat al eens zou lukken, kan het ook horen bij een gehucht: dat zegt dus niets. In een dorpskom mag deftiger bebouwing verwacht worden en dus ook de eerste steenbouw, bijvoorbeeld aan een kapel als de dorpskom niet bij een parochiekerk ligt. Omgrachting, zoals we die bij Boxtel zagen, wijst al weer op wat meer stedelijke ambities. Maar in het zelfde Boxtel zagen we dat die wel eens te hoog gegrepen waren...

Apparaat

Literatuur waar naar verwezen wordt

Adriaenssen, L.F.W., 'Voordat Esbeek een parochie werd', in: Helvoirt, J. van (red.), *Esbeek niet van gisteren. Gedenkboek bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de R.K. parochie H. Adrianus Esbeek* (Esbeek 1989) 265 - 277.

Asseldonk, M.M.P. van, 's Hertogs tienduizend bunders. Het cijnsboek van de hertog voor de meierij van 's-Hertogenbosch van 1340. Analyse en bewerking (Sri Lanka 1998) (alleen op: www.bart.nl/~leenders/10000bu).

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200 - 1832* (Oosterhout 2002).

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling, circa 1200 - 1832* (Tilburg 2003).

Bannenberg, G.P.J., 'De schependomszegels van Hilvarenbeek', *Varia Historica Brabantica I* (1962) 63 - 84.

Bezemer, W., *Oude rechten van Steenberghe* ('s-Gravenhage 1897).

Bots, J.J.W.M., H.E.M. Mélotte, *Van Wedert tot Valkenswaard: een historische beschrijving van Valkenswaard in twee delen. Deel I: Voorhistorie en geschiedenis van Valkenswaard tot 1813. Deel II: De verdere ontwikkeling van de plaats Valkenswaard* (Valkenswaard 1977).

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord - Brabant tot 1312. Deel I, De Meierij van 's - Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (Den Haag 1979).

Coenen, J.C.G.W., *Alles wat hier leeft, spint, twermt of weeft: geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten* (Geldrop 1987).

Coopmans, J., 'Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen in de landsheerlijke tijd, 1200-1629. Een rechtshistorische vergelijking', *De Klopkei* 26 (2002) 1-60.

Dijstelbloem, M., H. van der Eeden, *Een motte op de Kerkheuvel. Meer dan een hypothese* (Boxtel 2011).

Dillo, M., G.A.M. van Syngel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Eeckhaut, R.C. van den, 'Toponymie van Brecht', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 53 (1979) 195 - 301 = A - Bulk; 54 (1980) 41 - 108 = Bunder - Goor; 56 (1982) 175 - 250 = Goorakker - Hoogstraatse Baan; 58 (1984-85) 97 - 162 = Hoogstraatse Baan - Kleine Vraagstraat; 59 (1986) 29 - 190 = Kleirijt - Reepkens; 60 (1987) 121 - 224 = Regenrijt - Vekenweide; 61 (1988) 175 - 192 = Veld - Visserije; 62 (1989) 79 - 138 = Vlasgaard - Zwijntje; 63 (1990-91) 225 - 289 = algemeen + bronnen: 1979, 249; 1980, 55; 1984-5, 150-151; 1986, 72.

Erens, M.A., H.M. Koyen (ed.), *De oorkonden der abdij Tongerlo. I - IV* (Tongerlo 1948 - 1958).

Frenken, A.M., *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1956).

Helvoirt, J. van, 'De Esbeekse haardgangen tot de eeuwwisseling', in: Helvoirt, J. van (red.), *Esbeek niet van gisteren. Gedenkboek bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de R.K. parochie H. Adrianus Esbeek* (Esbeek 1989) 45 - 126.

Jacobs, B.C.M., 'Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenberg en Willemstad', in: Bosman, Th.E.A., J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, *De heerlijke stad* (Assen/Maastricht 1988) (Brabantse Rechtshistorische Reeks 3).

Klomp, Broeder Antoon, *Grepen uit het verleden van Gemonde: (Gemonde vanaf het ontstaan tot op heden / opgetekend en gerangschikt door ...* (z.pl.1974).

Leenders, K.A.H.W., 'De nederzettingen van Princenhage', *Jaarboek Varia Historica Brabantica* 8 (1979) 138 - 209; dezelfde tekst met wat meer figuren in *Hage* (1979) nr. 25, 3 - 79.

Leenders, K.A.H.W., 'Sint-Lenaarts. Late komvorming in een oude nederzetting', *Historisch-geografisch Tijdschrift* 7 (1989) 57 - 59.

Leenders, K.A.H.W., *Een verkenning van Brecht in de late middeleeuwen*. (z.pl. 1992) (niet gepubliceerde voorstudie).

Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied, 400 - 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

Leenders, K.A.H.W., 'Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw', *Brabants Heem* 52 (2000) 59 -70.

Leenders, K.A.H.W., 'Arthur Steegh, 1946 – 2005'. *Historisch-geografisch Tijdschrift* 23 (2005) 81 - 83.

Leenders, K.A.H.W., met bijdrage van N. Dijk, 'Economie en bevolking in de Middeleeuwen', in: Gorisse, C., *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009* (Oosterhout 2009) 90 - 103.

Meijlink, B., J. Lanzing, 'Middeleeuwen en Nieuwe Tijd', in: Kranendonk, P., P. van der Kroft, J. J. Lanzing & B. Meijlink (red.), *Witte vlekken ingekleurd. Archeologie in het tracé van de HSL Zuid* (Amersfoort 2006) 285 - 354.

Ridder, C.B. de, 'Documents relatifs aux paroisses de Brecht et de Saint - Léonard (Anvers)', *Analectes pour servir a l'histoire ecclesiastique de la Belgique* 10 (1873) 244 - 254.

Rosendaal, J., 'Heren, regenten en burgers', in: Vercauteren, F.E.M., J. Rosendaal, J. Biemans (red.), *Waalwijk. 700 Jaar kloppend hart van de Langestraat* (Tilburg 2003).

Smook, G. jr., 'Een evoluerend bewoningspatroon in Binnen-Vlaanderen', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 34 (1965) nr.1, 31 - 115.

Steegh, A.W.A.Th., *Dorpen in Brabant* (Den Bosch 1978). (catalogus van tentoonstelling).

Uytven, R. van, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de - 19de eeuw)', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350 - 1850). Handelingen 15de Internationaal Colloquium. Spa, 4 - 6 sept. 1990* (Brussel 1992) 29 - 79.

Uytven, R. van, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', in: *Publications de la Section Historique de l'Institut Royal Grand-Ducal de Luxembourg* 108 (1992) 67-84.

Vangheluwe, D., Th. Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen', *Historisch-geografisch tijdschrift* 26 (2008) 1 -23.

Wieberdink, G.L. (samensteller), *Historische Atlas van Noord-Brabant. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000* (Den Ilp 1989).

Summary

Four generations of villages on the Brabant sandy soils

The settlement pattern on the sandy soils of the Meuse – Demer – Scheldt region was in the period 1250 – 1900 dominated by a high number of hamlets, grouped in parishes. Only slowly villages developed. Around 1800 most parishes had a village as main settlement and on average 12 hamlets. In this article 4 generations of villages are discerned. The first generation (1180 – 1235) consists of new towns that did not develop well. These new towns, that offered the inhabitants personal freedom, had a function in the expansion of the duchy of Brabant over this region. The second generation, 1250 – 1350, consists of older hamlets upgraded to commercial centres with market rights. The third generation (1350 – 1650) developed more or less spontaneously as the population grew and the need for a central place arose. They found a place near churches, road crossings, an old juridical place etc. The last generation (1650 – 1850) thanks its existence to the clandestine churches of the Roman Catholics, sometimes at more than a mile distance of the old church. These villages had their own name: the name of the old hamlet, or a new name like “Kerk” (Church), “Kerkhof” (Cemetery) or “Plaetse” (Green). Only around 1800 they acquired a new name: the name of the whole parish.